

A Model for Human Action Based on Sadra'i Wisdom

Fateme Soleimani Darrebaghi*

Abstract

Introduction

An action is an external behavior formed through an interplay between knowledge and inner tendencies, and then actualized via will or volition. On this picture, an action begins from a conception and assent (affirmation) within an epistemic process, leading to decision-making and will. Several factors, such as the imaginative faculty, the faculty of theoretical and practical reason, the craving faculty, and will, contribute to this process. Accordingly, various types of human action are formed given the order of functioning as well as the intensity and strength of these faculties. Hence, the existence of various possibilities and circumstances for the interactions of these principles demand different models for human action. A consideration and comparison of these factors can play a role in analyzing and explaining the human action as well as presenting various solutions to change, modify, or even reinforce human behaviors. To do so, a survey was conducted in the works of Mullā Ṣadrā deploying the descriptive-analytic method to identify various models of human action and pinpoint their differences and the conditions in which they occur. The main problem of this research is:

What is the fundamental and basic model of the human action and what are the models branching from them?

The secondary questions include the following:

* Associate Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran, f.soleimani@isu.ac.ir

Date received: 2023/09/27, Date of acceptance: 2023/11/20

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

1. How do models of human action differ from each other and from the model of action in animals?
2. What is the role of temperament in the model of human actions?

Research Background

Thus far, several studies have been carried out concerning the philosophy of action and how an action is produced within the framework of Mullā Ṣadrā's philosophy. Rezaee and Houshangī (2013) in "The process of the production of human voluntary action," Shahgoli (2019) in "Principles of action in the views of Fārābī and Mullā Ṣadrā," and Mirhadi (2018) in "Philosophy of action in Transcendent philosophy" aim to introduce the principles and preliminaries of action and the stages of the production of an action from the perspective of Muslim philosophers, particularly Mullā Ṣadrā. Vafaeian and Gharamaleki (2017) in "An ontological analysis of the process of the production of actions from the perspectives of Avicenna and Ṣadr al-Muta'allihīn" assert that they are concerned with the ontological status of the principles of the production of action. Soleimani (2020) in "The place of action in human existence in Mullā Ṣadrā's view" provides an account of the formation of action and the longitudinal relationship between its principles, stating that Mullā Ṣadrā views the inner reality of an action as its longitudinal principles, while external action is solely a manifestation and expression of this longitudinal chain of the functioning of perceptual and motive faculties of the soul. Varzdar and Ketabchi (2022) in "The study of the function of practical reason in the process of action production in Transcendent philosophy" are focused on the role of practical reason in the process of the production of actions.

The contribution of the present research, which sets it apart from the above-mentioned studies, is that it addresses the numerous models and schemas of the order and mode of the functioning of the formative principles and elements of action.

Conclusion

When doing an action, the human individual employs the numerous faculties and powers of their soul, including perceptual and motive faculties. Given the order of functioning as well as the intensity and strength of these faculties, various types of human action are formed. Thus, a model and schema can be determined for each type of human action. All conceivable models of human action involve a transition from the cognitive principle to determination, will, and production of the outer overt action. In other words, all varieties of human actions are formed based on a basic model. This

foundational model shows the general course of the soul's linear motion from the highest to the lowest principles that contribute to the actualization of action.

Regarding the basic fundamental model of human action, stages can be devised as follows:

In the first stage, the desired goal and objective are determined by theoretical reason. In the second, the proper action to fulfil the goal is selected and confirmed by practical reason. In the third, the requisite proper urge and motivation are produced by the craving faculty under the governance of practical reason. In the fourth, rational urge prevails and intensifies and then determination and will are formed for doing the action.

In the model of deterministic action, the urge resulting from the confirmation by practical reason is not agreeable to nature, but the action is selected and preferred by the cognitive system and then confirmed by reason. Accordingly, an action not being agreeable is compatible with its volitional and free character.

In the model of animal action, humans just like animals have a presence-based comprehension of an instinctive impulse and need within themselves, then conceive a particular action in their imaginative faculty as well as the pleasure or pain associated with the action, and then through appetitive or irascible faculties, an urge or repulsion towards the action will be produced in the individual. If the urge is bolstered and prevails, the will to do or omit the action will be formed.

In any event, Šadrā believes that urge and will in humans are governed by reason. It is only in this case that the will can be rational and human. However, if the urge and will are governed by instincts, senses, and imagination, which yields a speculative judgment by reason, the will is animal.

When the action occurs, its wanted or unwanted consequences can have an effect on the constitutive elements of the action. This means that they have a reinforcing or undermining effect on instincts and inner impulses, knowledge, desire, and will. Nevertheless, this effect is only indirect. In case there is a positive effect, which reinforces the principles of an action, the action will be repeated frequently. This will lead to a particular psychological habit in the individual, which is called a "temperament" or "character." According to the principles of Sadraean philosophy, a soul that possesses a temperament changes its substantial form, and given the new stage of its psychological forms, it comes to have new and stronger faculties and powers. Later, the principles of the action will be further solidified and their functioning in inducing actions will be quicker, such that the actions associated with that stage of the soul will be produced more easily.

Keywords: human action model, animal behavior, forced action, futile action, temperament, Mulla Sadra

Bibliography

- Ibn Sīnā, Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. 1952. *Al-Shifā’*. Edited by Ibrahim Madkour et al. Cairo: n.p. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. 1983. *Ṭabī‘iyyāt al-shifā’*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. 1996. *Al-Ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Qom: Nashr al-Balagha. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. 2000. *Al-Najāt*. Edited by Mohammad Taghi Daneshpajoo. Tehran: Tehran University Press. [in Arabic]
- Mirhadi, Seyyed Mahdi. 2018. “Falsafi-yi ‘amal dar ḥikmat muta‘āliya.” *Ḥikmat mu‘āshir*, 9, no. 1 (spring): 141-55. [In Persian]
- Rezaee, Mehran and Hossein Houshangī. 2013. “Farāyand sudūr fi’l ikhtiyārī insān.” *Ma‘ārif ‘aqlī*, 9, no. 1 (autumn and winter): 115-36. [In Persian]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1884. *Majmū‘at al-rasā‘il al-sab‘a*. Qom: Maktabat al-Mustafawi. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1975. *Al-Mabda’ wa-l-ma‘ād*. Edited by Seyyed Jalaloddin Ashtiani. Tehran: Iranian Association of Philosophy. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1981. *Al-Shawāhid al-rubūbiyya*. Mashhad: al-Markaz al-Jamī‘i li-l-Nashr. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1981. *Asrār al-āyāt*. Edited by Mohammad Khajovi. Tehran: Iranian Association of Philosophy. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1983. *Al-Shawāhid al-rubūbiyya*. Tehran: University Publishing Center. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1984. *Mafāṭih al-ghayb*. Edited by Mohammad Khajovi. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1989. *Al-Ḥikmat al-muta‘āliya fī l-asfār al-arba‘at al-‘aqliyya*. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 1996. *Majmū‘a rasā‘il falsafī*. Tehran: Hekmat Publications. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 2001. *Sharḥ al-hidāyat al-Athīrī*. Edited by Mohammad Mostafa Fouladkar. Beirut: Mu‘assasat al-Tarikh al-‘Arabi. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 2002. *Kasr asnām al-jāhiliyya*. Edited by Mohsen Jahangiri. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [In Arabic]
- Ṣadr al-Muta‘allihīn al-Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm. 2004. *Sharḥ uṣūl al-kāfī*. Edited by Mohammad Khajovi. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Arabic]

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۸۷

Şadr al-Muta'allihîn al-Shîrâzî, Muḥammad b. Ibrâhîm. n.d. *Al-Ḥāshiyā 'alā ilāhiyyāt al-shifā'*. Qom: Bidar Publications. [In Arabic]

Shahgoli, Ahmad. 2019. "Mabādī 'amal az dīdgāh Fārābī wa Mullā Şadrā." *Āmūzish-hāyi falsafī-yi Islāmī*, 14, no. 24 (September): 237-256. [In Persian]

Soleimani Darrebaghi, Fatemeh. 2020. "The place of action in human existence in Mullā Şadrā's view." *Khīradnāmi-yi Şadrā*, 4, no. 100 (summer): 93-110. [In Persian]

Ṭūsī, Naşīr al-Dīn. 1982. *Sharḥ al-ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Tehran: Daftar Nashr Ketab. [In Arabic]

Vafaeian, Mohammad Hossein and Ahad Faramarz Gharamaleki. 2017. "Taḥlīl wujudshinākhtī-yi farāyand şudūr fi'l az manzar Ibn Sīna wa Şadr al-Muta'allihîn." *Pazhūhish-hāyi hastīshinākhtī*, 6, no. 11 (September): 1-23. [In Persian]

Varzdar, Keramat and Fatemeh Sadat Ketabchi. 2022. "Barrasī-yi kārkhāyi 'aql 'amalī dar farāyand şudūr 'amal dar ḥikmat muta'āliya." *Hikmat mu'āsir*, 13, no. 2 (February): 277-302. [In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی»

فاطمه سلیمانی دره باغی*

چکیده

عمل رفتاری بیرونی است که در اثر تعامل شناخت، گرایشات و کشش های درونی شکل گرفته و توسط اراده تحقق یافته است. در این میان، عوامل متعددی، نظیر: قوه خیال، قوه عقل نظری و عملی، قوه شوقیه و اراده، در شکل گیری عمل اختیاری موثرند. بنابراین به تناسب ترتیب عملکرد و شدت و قوت این قوا، انواع مختلف فعل انسانی شکل می گیرد که می توان برای هر یک طرحواره یا الگویی را مشخص کرد. لازم به ذکر است که بررسی و تحقیق در خصوص معرفی الگوهای مختلف عمل انسانی به ندرت انجام شده است. از این رو در پژوهش حاضر روش تحقیق: توصیفی - تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه ای بر روی آثار ملاصدرا. مسأله اصلی تحقیق: الگوی بنیادین و اصلی عمل انسانی و الگوهای فرعی منشعب از آن کدامند؟

نتیجه گیری: نهایتاً از این پژوهش بدست می آید که تمامی انواع اعمال انسانی بر اساس یک الگوی پایه و اصلی شکل می گیرد که این الگوی مبنایی، سیر و روند کلی حرکت نفس را به صورت خطی از بالاترین مبدأ تا پایین ترین مبادی مؤثر در وقوع عمل، نشان می دهد و از آنجایی که هریک از این مبادی شقوق مختلفی می توانند داشته باشند، الگوهای متعددی از این الگوی اصلی منشعب می شود.

کلیدواژه‌ها: الگوی عمل انسانی، عمل حیوانی، عمل جبری، عمل عبث، خُلق، ملاصدرا

* دانشیار دانشگاه امام صادق(ع)، پردیس خاوران، تهران، ایران، f.soleimani@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۹

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه و طرح مسأله

در تعریف عمل بیان می شود، عمل رفتاری بیرونی است که در اثر تعامل شناخت و تمایلات درونی شکل گرفته و توسط اراده تحقق یافته است. بنابراین عمل در یک فرایند معرفتی از یک تصور و تصدیق آغاز می شود و به تصمیم گیری و اراده کردن منتهی می گردد؛ در این فرآیند عوامل متعددی نظیر، قوه خیال، قوه عقل نظری و عملی، قوه شوقیه و اراده موثرند. بر این اساس به تناسب ترتیب عملکرد و شدت و قوت این قوا، انواع مختلف فعل انسانی شکل می گیرد. از اینرو، وجود امکان ها و شرایط مختلف برای تاثیر و تاثر این مبادی بر یکدیگر اقتضای الگوهای مختلفی را برای عمل انسانی دارد، که بررسی و مقایسه آنها با یکدیگر می تواند در تحلیل و تبیین عمل انسانی و همچنین ارئه راهکارهای مختلف به منظور تغییر و اصلاح و یا حتی تقویت رفتار های انسانی موثر باشد. بدین منظور با جستجو در آثار ملاصدرا به روش توصیفی - تحلیلی تلاش می شود تا الگوهای مختلف عمل انسانی شناسایی و تفاوت و شرایط وقوع آنها مشخص گردد. مسأله اصلی پژوهش در این مقاله عبارتنداز: «الگوی بنیادین و اصلی عمل انسانی و الگوهای منشعب از آن کدامند؟»

مسائل فرعی ذیل این مسأله عبارتنداز:

۱. تفاوت الگوهای عمل انسانی با یکدیگر و همچنین با الگوی عمل در حیوانات در چیست؟

۲. جایگاه خلق در الگوی عمل انسانی و نقش آن در صدور عمل چیست؟

اهمیت و ضرورت بررسی این مسأله در این است که روشن ساختن ساختار عمل و معرفی الگوهای مختلف عمل انسانی بر اساس اصول و مبانی برگرفته از فلسفه اسلامی و خصوصاً حکمت صدرایی می تواند مورد استفاده شاخه های مختلف علوم انسانی نظیر: روانشناسی، جامعه شناسی، علوم تربیتی، اخلاق کاربردی و غیره، قرار گیرد؛ زیرا هدف در تمامی این علوم اصلاح و تغییر رفتار فردی و اجتماعی انسان است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش های متعددی در حوزه ی فلسفه عمل و چیستی و چگونگی صدور عمل در حکمت صدرایی صورت گرفته است: هوشنگی (۱۳۹۲الف) در «فرآیند صدور فعل اختیاری انسان»، شه گلی (۱۳۹۸) در «مبادی عمل از دیدگاه فارابی و ملاصدرا»، میرهادی (۱۳۹۷)

در «فلسفه عمل در حکمت متعالیه» سعی در معرفی مبادی عمل و مراحل صدور فعل از نگاه فیلسوفان اسلامی و به ویژه ملاصدرا داشته اند. وفائیان و قراملکی (۱۳۹۶) در «تحلیل وجود شناختی فرآیند صدور فعل از منظر ابن سینا و صدرالمتهلین» اظهار می دارند که توجه ایشان به جایگاه وجودشناختی مبادی صدور فعل است. سلیمانی (۱۳۹۹) در «جایگاه عمل در وجود انسان از نگاه ملاصدرا» ضمن بیان فرآیند شکل گیری عمل و رابطه طولی بین مبادی، اظهار می دارد که از نظر ملاصدرا باطن و حقیقت عمل همان مبادی طولی آن است، و عمل خارجی تنها بروز و ظهور این سلسله طولی عملکرد قوای ادراکی و تحریکی نفس است. ورزدار و کتابچی (۱۴۰۱) نیز در «بررسی کارکرد عقل عملی در فرآیند صدور عمل در حکمت متعالیه» بر نقش عقل عملی در فرآیند صدور فعل متمرکز شده اند.

در تمایز پژوهش حاضر از پژوهش های مذکور می توان گفت هیچ یک از پژوهش ها به الگوها و طرحواره های متعددی که در وضعیت های مختلف از ترتیب و نحو عملکرد عناصر و مبادی شکل دهنده عمل می توان داشت، توجه نکرده اند. نگارنده در این پژوهش سعی کرده است ضمن معرفی الگوی کلی و اساسی که مبنای همه اعمال انسان ها است، الگوهای مختلفی را برای انواع رفتارهای انسانی طراحی کند. او در بررسی و مقایسه این الگوها، به نقش و میزان اثر گذاری هریک از مبادی عمل و خصوصا نقش مبنایی و اساسی عقل عملی در صدور انواع عمل انسانی می پردازد.

۳. الگوی پایه و اصلی عمل انسانی

منظور از الگوی پایه، طرحواره ای است که مبنا و پایه الگوهای دیگر است و الگوهای دیگر عمل انسانی به تحوی از آن منشعب می شوند. در واقع این الگوی مبنایی، سیر و روند کلی حرکت نفس را به صورت خطی از بالاترین مبدأ تا پایین ترین مبادی مؤثر در وقوع عمل، نشان می دهد. از آنجایی که هریک از مبادی علمی و شوقی موجود در الگوی پایه می تواند شقوق مختلفی داشته باشد، طرحواره های متفاوتی از رفتار انسانی را می توان ترسیم کرد که هریک الگویی برای یک نوع عمل انسانی محسوب می شوند. از اینرو در الگوی بنیادین عمل انسانی مبادی با عناوین کلی طرح می شوند تا بتواند تمامی انواع عمل انسانی را شامل شود. همچنین الگوی پایه باید به گونه ای طراحی شود که فعالیت همه قوای نفس انسانی را در بر گیرد. بر همین اساس عملکرد قوا در صدور عمل را می توان در سه مرحله بیان کرد:

در مرحله اول، انسان به علم حضوری یک نیاز یا خلاء وجودی را در خود درک می کند، بلافاصله عقل (نظری) براساس افکار، باورها و تخیلات و با به خدمت گرفتن قوه خیال غایت و هدفی که پاسخگو و تأمین کننده آن نیاز یا خلاء است را تصور می کند (که از آن تعبیر به نیت می شود)؛ سپس خیر یا مطلوب بودن آن را تصدیق می نماید.

در مرحله دوم، عقل عملی با بهره مندی از احکام کلی عقل نظری و در خدمت گرفتن قوه خیال و واهمه فعل مناسبی را انتخاب و مناسب بودن آن برای رسیدن به هدف (یا نیت) را تشخیص می دهد و با حکم به «باید» قوه شوقیه را تحریک نموده و میل و شوق به انجام عمل را در نفس ایجاد می کند. صدرا این شوق برخاسته از حکم عقل عملی را «شوق نفسانی» و گاهی نیز «شوق عقلی» می نامد. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۶: ۳۵۴؛ رک: صدرا، ۱۴۲۲: ۲۴۰) توجه به این نکته لازم است که در الگوی پایه صرفاً جایگاه مبادی از جمله شوق مشخص می شود؛ اما با توجه به نوع مبده ادراکی و شوق حاصل آمده از آن یکی از انواع الگوهای رفتاری از این الگوی پایه منشعب می شود.

در مرحله سوم، با تقویت این شوق توسط تأییدات عقل نظری و عملی و غلبه بر شوق های مزاحم و متعارض، اراده بر انجام عمل شکل می گیرد و بدنبال آن تحریک بدن و انجام عمل صورت می گیرد.

الگوی پایه و اصلی عمل انسانی: درک حضوری نیاز یا خلاء وجودی --> تصور هدف و غایت فعل و تصدیق آن (توسط عقل نظری) ---> تصور فعل و فایده آن (توسط قوه خیال) ---> تصدیق به فایده فعل (توسط عقل عملی) ---> شوق نفسانی (توسط قوه شوقیه) ---> غلبه یا شدت شوق نفسانی (اراده) ---> عمل انسانی

این الگوی اساسی و بنیادین در هیچ یک از آثار صدرا با این تمامیت نیامده است ولی در مباحث مختلف و در آثار متعدد ایشان بخش هایی از این الگو آمده است. نکته ای که لازم است در این الگو بدان توجه شود آن است که جایگاه نیت و اختیار مربوط به مبده ادراکی می شود؛ در حالی که اراده پس از مبده ادراکی و شوق قرار می گیرد.

۱,۳ جایگاه نیت در عمل انسانی

یکی از ویژگی های عمل انسانی غایتمندی عمل و هدف داشتن فاعل است. فاعل قبل از هر اقدامی ابتدا هدف یا غایتی را برای فعل خود مد نظر دارد. غایت می تواند یک هدف اصلی و

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۹۳

کلی باشد که برای دستیابی به آن لازم است اهداف متوسط و جزئی تری را در نظر گرفت. ترسیم هدف کلی و انتخاب و تدارک اهداف جزئی تحت آن به عهده قوه عقل نظری است. عقل براساس باورها، افکار، گمان‌ها و تخیلاتی که فرد آنها را پذیرفته (اعم از این که صحیح باشند و یا غلط) اهداف و غایاتی را برای افعال انسانی در نظر می‌گیرد. از اهداف و غایاتی که عقل نظری برای عمل در نظر می‌گیرد تعبیر به «نیت» می‌شود. نیت بیانگر حالتی شناختی در انسان است که نمایانگر دلیل خاصی است که عامل بدان دلیل یکی از طرفین فعل و ترک را انتخاب می‌کند به عبارت دیگر نیت عبارت است از اعتقادی که توانایی تعیین بخشیدن به اراده را دارد. (صدر، ۱۳۶۳: ۱۵۴)

بنابراین نیت به عنوان یک عنصر شناختی و ادراکی مهم در تعامل عقل نظری با عقل عملی شکل می‌گیرد و محصول افکار، باورها، تخیلات و گمان‌های فرد عامل است. از اینرو جایگاه نیت در الگوی پایه عمل انسانی در قسمت تصور و تصدیق عقل نظری قرار دارد. چنانچه صدر می‌گوید:

«فقد ظهر ان كل واحد من افراد الناس يتكون من مادة النيات و الاعتقادات كما يتكون في الدنيا من مواد النطفة و الاغذیه» (صدر، ۱۳۶۰: ۲۰۶)

بر اساس این متن صدر معتقد است که همانطور که حقیقت جسمانی انسان در دنیا از یک نطفه و مواد غذایی آغاز می‌شود و در مسیر حرکت جوهری و طی کردن مراحل مختلف تکاملی به رشد خود می‌رسد، حقیقت نفسانی انسان نیز از افکار و اعتقادات فرد و شکل گرفتن نیت مختلف آغاز می‌شود و در فرآیند شکل‌گیری اعمال مختلف به تکامل و بلوغ خود می‌رسد. به تعبیر صدر نیت به منزله ماده برای شکل‌گیری حقیقت انسان در جهان دیگر عمل می‌کند. به عبارتی، همانگونه که ما در این دنیا از نطفه متولد می‌شویم در دنیای دیگر نیز از اعتقادات و نیت خود متولد می‌شویم.

افکار و باور ها -- نیت -- انتخاب یک فعل جزئی -- شوق و تمایل -- اراده -- عمل

۲,۳ جایگاه اختیار و اراده در عمل انسانی

ویژگی اختیار و انتخاب در افعال انسانی مربوط به مرحله شناختی و تشخیصی عقل می‌شود. در واقع اختیاری بودن فعل انسانی مربوط به حوزه فعالیت عقل عملی است؛ چون گزینش و انتخاب عمل مناسب یا به تعبیر صدر استنباط حکم جزئی از احکام کلی عقل نظری از طریق فکر و رویه کار عقل عملی است. (صدر، ۱۳۵۴: ۲۵۸؛ همو، ۱۳۶۲: ۱۹۹-۲۰۰؛ همو، ۱۴۲۲:

۲۴۱-۲۴۰) ولی ارادی بودن فعل مربوط به مرحله عزم و تحریک عضله می شود که در حوزه فعالیت قوه شوقیه است. به همین جهت انسان و حیوان هر دو می توانند فعل ارادی داشته باشند ولی اختیاری بودن خاص فعل انسان است.

۳،۳ شوق

ابن سینا ذات و حقیقت شوق را از جنس حرکت و نآرام شدن و بی‌قراری برای نیل به مطلوب می‌داند، به طوری که شوق را در ردیف قوای محرکه‌ی انسان و حیوان معرفی می‌کند. (ابن سینا، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۷۲) اما صدرا معتقد است که شکل‌گیری هر شوقی تابع این اصل است که آنچه مورد اشتیاق واقع می‌شود، در حالتی حاصل و بالفعل است و در حالتی بالقوه است. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۳۷ - ۲۳۸) به این معنا که مشتاق الیه از آن جهت که در حد تصور و تصدیق در ذهن مشتاق حضور دارد و منشأ ایجاد شوق شده است، بالفعل است ولی از آن جهت که هنوز تحقق خارجی و ظهور فعلی پیدا نکرده، بالقوه است. از این رو موجودی که کلاً فعلیتی ندارد و قوه محض است مثل هیولا، وجود شوق برای او بی معنا است. چون هیولا هیچ فعلیتی ندارد تا بتواند تصویری از مشتاق الیه و شوق برخاسته از آن داشته باشد.

صدرا شوق را تقسیم می‌کند به شوق تسخیری و نفسانی؛ این تقسیم‌بندی براساس مبدا شوق است. اگر مبدا حرکت نفس به سوی مطلوب و خروج آن از قوه به فعل، براساس استعداد فطری و غریزی باشد، به این معنی که این نوع شوق، تابع خواست و میل انتخابی نبوده، بلکه بر حسب میل طبیعی و غریزی نفس صورت می‌گیرد، این شوق را شوق طبیعی یا تسخیری می‌نامند. (رک: صدرا، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۶۹، ۱۷۱) در این نوع، خواست و شوق انسان یا حیوان در تسخیر و تصرف طبیعت و غریزی حیوان است و آنچه را می‌خواهد، براساس فطرت طبیعی خود طلب می‌کند. در مقابل، شوق نفسانی قرار دارد که مبدأ آن توجه نفس به کمال عقلی خود است. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۳۳)

صدرا معتقد است که شوق نفسانی بر خلاف شوق حیوانی، پس از تصور و تصدیق به خیریت آن (اعم از حقیقی یا ظنی) پیدا می‌شود و به عبارتی انتخابی و اختیاری است. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۳۵۴؛ همو، ۱۳۸۱: ۲۱۵) در واقع از نظر او شوق از مبادی عمل ارادی است که میان اعتقاد به خیریت فعل و اراده رخ می‌دهد. (رک: صدرا، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۴۰؛ همو، ۱۴۱۰، ج ۹: ۲۲۲) در مورد نقش نیت و غایت در ایجاد شوق نیز ایشان معتقدند، خواطر و افکار

محرک نیت ها، شوق و اراده هستند؛ بدین صورت که خواطر و افکار نیت را شکل می دهند و نیت باعث ایجاد رغبت و عزم و اراده می شوند. (رک: صدرا، ۱۳۶۳: ۱۵۴)

۴،۳ اراده

اراده برآیندی از گرایش های گوناگون در نفس است و ناگزیرباید بین اراده و مبادی آن رابطه ضروری علیت برقرار باشد. اراده عنصری است که چون مقدماتش فراهم آید، نسبت بین فعل و ترک را از حد امکان بیرون آورده و به یکی از این دو جانب ضرورت می بخشد. (ابن سینا، ۱۹۵۲: ۱۷۴؛ صدرا، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۱-۱۱۲) صدرا در مورد معنای اراده می گوید: «اراده شوق شدید به کسب مراد و جزء اخیرعلت تامه است». (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۲۳) و نیز در جای دیگر در این مورد می گوید: «میل و شوق شدید که از عقل عملی منشأ می گیرد اراده نامیده می شود». (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۹: ۲۴۰)

ویژگی اراده در افعال انسانی آن است که می تواند از دو منشأ شوق (برخاسته از طبیعت و غریز) و عقل سرچشمه گیرد و از این جا برخی، تفاوت مفهومی شوق و اراده را یادآور شده اند، چون انسان گاه اراده به کار می کند (مثل خوردن داروی تلخ) بدون آنکه شوقی در او باشد و گاه به کاری شوق دارد، اما به دلیل ضرر یا قبحی که در آن می بیند، ترک آن فعل را اراده می کند. (طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۱۱-۴۱۲؛ رک: صدرا، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۳؛ همو، ۱۳۶۳: ۲۶۹)

با این وجود هنگامی که انسان امری خلاف میل خویش را به ترجیح عقلانی اراده می کند، نمی توان گفت که شوقی در کار نیست بلکه در نهاد او شوقی که حاصل تدبیر عقل است بر شوق دیگر غلبه می کند. از این رو شوق را به طور کلی مقدمه ضروری اراده دانسته اند (ابن سینا، ۱۹۵۲: ۱۷۲) ازاینرو، نباید شوق را مبدئی در عرض مبدئیت عقل دانست؛ چرا که شوق بدنبال تعقل نیز حاصل می شود؛ چنانچه شوق در پی تصور خیالی نیز پدید می آید. بدین ترتیب هر یک از قوای ادراکی می تواند مبدأ شوق واقع شود؛ قوه حس و خیال مبدء شوق حیوانی و قوه عاقله منشاء شوق نفسانی می گردد. بنابر این چون اراده همان شوق قوی و غالب است، پس اراده هم می تواند به دو نوع حیوانی و انسانی تقسیم شود.

۴. الگوی عمل حیوانی انسان

در الگوی صدرایی، تفاوت عمل انسان و حیوان در این است که حیوان براساس قوه‌ی خیال یا وهم برانگیخته می‌شود و با شدت یافتن شوق حاصل از این تخیل، اراده‌ی به عمل، حاصل می‌گردد؛ اما انسان به سبب عقل عملی خود، ابتدا فعل و غایت آن را مورد محاسبه و تأمل قرار می‌دهد و پس از آن شوق به فعل و اراده بر انجام آن ظهور می‌یابد. در واقع در انسان، عقل عملی است که قبل از شوق شهوی یا غضبی وارد کار می‌شود و عمل را شکل می‌دهد. بنابراین اراده‌ی انسانی برخاسته از عقل عملی است (رک: صدرا، ۱۳۵۴: ۲۱۴)

از نظر صدرا اراده همان اجماع و تصمیم برانجام فعل است. چه بسا انسان به چیزی که اراده نمی‌کند میل دارد و گاه به چیزی که میل و شوق ندارد اراده می‌کند. این نشان می‌دهد که اراده امری اعم از طبع و شوق است. از اینرو اگر اراده از میل اختیاری و امر ملایم با طبع که توسط عقل تأیید و تصدیق شده است پدید آید، از آن به اراده عقلی و شوق حاصل در این فرایند را شوق نفسانی می‌نامند؛ ولی اگر اراده به دنبال شوق یا میل طبیعی و برخاسته از تخیل و وهم باشد، اراده حیوانی نامیده می‌شود (رک: صدرا، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۴؛ همو، ۱۴۱۰، ج ۶: ۳۵۴) در ادامه صدرا برای بیان تفاوت اراده با شوق می‌گوید:

هنگامی که شوق نفسانی، قوی و شدید شد قوه‌ی اراده برمی‌خیزد و اراده که نام آن اجماع است، حاصل می‌شود و این اراده در انسان از قوه‌ی بالاتر از قوه شوقیه به نام «عقل عملی» ناشی می‌شود و در غیر انسان (یعنی حیوانات) این اراده صرفاً همان اشتداد حال آن قوه شوقیه است. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۶: ۳۵۴؛ رک: صدرا، ۱۴۲۲: ۲۴۰)

در توضیح این مطلب باید گفت انسان همواره در هر لحظه از دو مبدأ علمی تخیل و تعقل برخوردار است. بنابراین در هنگام انجام فعل هر دو مبدأ علمی همزمان در او فعالیت می‌کنند. هرگاه تصور فعل در قوه خیال شکل بگیرد، این تصور توسط عقل نظری و عقل عملی مورد سنجش و ارزیابی قرار خواهد گرفت و تصدیقی مناسب تشخیص عقل به دنبال خواهد داشت. بر اساس این که حکم عقل عملی به «باید یا نباید» چقدر قوت داشته باشد، شوقی مناسب با آن در فرد حاصل می‌شود. این شوق با شوق حیوانی که صرفاً حاصل تصور فعل و لذت آن و تصدیق ظنی عقل عملی در راستای غریزه یا خواهش‌های حیوانی نفس است، متفاوت خواهد بود. در این هنگام می‌توان چند وضعیت و الگو را پیش بینی کرد.

۱. شوق حاصل از تصدیق عقل متناسب و هم راستا با شوق حیوانی است. در این فرض شوق تاکید شده و شدت می یابد و اراده بر انجام فعل حاصل می گردد. اکثر اعمال انسانی به ویژه رفتارهایی که به منظور حفظ سلامتی بدن است از همین الگو پیروی می کنند؛ نظیر آشامیدن، غذا خوردن، رعایت بهداشت و غیره

۲. شوق حاصل از تصدیق عقل نقطه مقابل شوق حاصل از قوای غریزی حیوانی است. در این هنگام هر کدام از این دو شوق قوی تر باشد، فعل متناسب با خود را صادر می کند.

به هر حال نکته ای که نباید فراموش شود آن است که عمدتاً در طی تحقق یک عمل شوق های متعددی پدید می آید و آنچه اهمیت می یابد آن است که هنگام تعارض شوق های مزاحم کدام شوق غلبه پیدا می کند و به اراده و صدور فعل منتهی می شود. در این میان خلیقات و صفات اخلاقی و شخصیتی می توانند در غلبه دادن یک شوق بر شوق های دیگر موثر باشند. از این رو شایسته است که مبدء فکری و عقلی بر سایر قوای انسانی مسلط باشد و از آنها منفعل نشود، بلکه سایر قوا نزد او خاضع باشند. (رک: ابن سینا، ۱۳۶۲، ج ۲: ۳۸) به قول صدرای عقل و حکمت همواره باید همراه با حریت باشند. اما اگر عقل به خصوص عقل عملی به جهت ضعف یا غفلت، در تدبیر و قوای حیوانی کوتاهی کند یا دچار اسارت شود، در این صورت شوق ناشی از خیال بر شوق برآمده از عقل غلبه می یابد و شهوت و غضب در نفس انسان مسلط می گردد و قوه عامله نیز از آنها تبعیت می کند. (رک: صدرای اسفار، ج ۹: ۸۴-۸۳)

۱،۴ الگوی عمل در حیوانات

در خصوص عمل حیوانات که دارای قوه عقل نیستند مبدأ ادراکی در آن ها تنها قوه خیال و واهمه است و به صرف تحریک و فعالیت تمایلات غریزی و به دنبال آن، تصور فعل در قوه خیال و درک لذت و مطلوبیت آن در قوه واهمه، شوق و میل به داشتن این لذت در قوه شهویه پدید می آید و در اثر شدت این شوق، اراده یا اجماع قوای بدنی حاصل می شود و فعل صورت می گیرد. نکته ای که باید به آن اشاره کرد آن است که آغاز فرایند عمل در حیوانات فعالیت غریزه و تحریک یکی از نیازهای طبیعی و غریزی است. به هر حال هم در انسان و هم در حیوانات حقیقت اراده همان شدت یا غلبه شوق حاصل از مبدأ ادراکی است.

الگوی عمل حیوانات: فعالیت غریزه و ایجاد میل غریزی و طبیعی ---> تصور فعل و لذت آن (توسط خیال و واهمه) ---> شوق حیوانی (توسط قوه شهویه یا غضبیه) ---> شدت شوق حیوانی (اراده) ---> عمل حیوانی

۲,۴ تفاوت الگوی عمل در انسان با حیوان

صدرا هنگام بیان فرآیند شکل‌گیری عمل، تفاوت میان عمل انسان و حیوان را این‌گونه مشخص می‌کند که اراده حیوان صرفاً از قوه خیال و تمایلات غریزی حیوان سرچشمه می‌گیرد در حالی که اراده انسان از قوه عقل عملی صادر می‌شود. البته در هر دو، اراده شوق شدید یا مؤکد است.

سخن صدرا در این مورد چنین است:

ساختار وجودی ما در فعلی که انجام آن را اراده می‌کنیم یا برای کسب آن می‌کوشیم این است که نخست آن را تصور می‌کنیم و سپس فایده‌ای را که از آن برای ما حاصل می‌شود تصدیق می‌کنیم؛ خواه تصدیق از روی ظن و گمان باشد یا از روی علم و یقین. تصدیق بر این که در این فعل خاص نفع یا خیری هست (اعم از خیرهای حقیقی یا ظنی و غیر واقعی). آنگاه از آن علم تصویری و حکم تصدیقی شوقی نسبت به آن فعل حاصل می‌شود و هنگامی که این شوق نفسانی قوت و شدت یابد نیروی اراده به جنبش در می‌آید و اراده‌ای به ظهور می‌رسد که آن را اجماع می‌نامند و این اراده در انسان دستاورد قوه‌ای فراتر از قوه شوق حیوانی (که به شهوت و غضب تقسیم می‌شود) است و آن عقل عملی است و (این در حالی است که) در غیر انسان اراده شدت یافتن همان حال قوه شوقیه است (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۶: ۳۵۴)

شاید از این سخن صدرا چنین برداشت شود که او اراده انسانی را شوق شدید نمی‌داند، بلکه اراده را از لوازم عقل عملی می‌داند. از این رو معادل بودن اراده با شوق شدید را تنها در مورد حیوانات صحیح می‌داند. اما به نظر می‌رسد که وارد شدن عقل عملی تغییری در معادله «اراده مساوی شوق شدید»، ایجاد نمی‌کند؛ بلکه تنها تفاوتی که در این کلام صدرا با سخنان دیگر او در جاهای مختلف مشاهده می‌شود در تأکید او بر مبدء موثر در تشدید شوق و تبدیل آن به اراده است. به عبارت دیگر اگر در انسان پس از تأمل و تفکر عقل عملی سرانجام شوق شدید ایجاد شود، اراده ظهور پیدا می‌کند. بدین ترتیب این اراده در اثر تأثیر حکم عقل عملی بر قوه شوقیه پدید آمده است و دستاورد حکم عقل عملی است؛ اما اگر حکم عقل عملی

ضعیف یا ظنی باشد و نتواند مانع شدید شدن شوق حیوانی شود. در این صورت شوق برخاسته از تمایلات غریزی شدت می یابد و اراده ای حاصل می شود به نام اراده حیوانی. در حالی که در مورد حیوانات چون مبدء عقلی وجود ندارد، بنابراین مبدء و منشاء شوق حاصل شده توسط قوه شهویه یا غضبیه همان تصور خیالی و وهمی است که توسط نیازها و تمایلات غریزی پدید آمده است. به هر حال تأکید صدرا در این کلام بر دو نکته است:

۱. وقتی شوق (نفسانی یا حیوانی) پدید آید و شدت یابد به صورت اراده آشکار می شود.
۲. مبدء موثر و اساسی در ایجاد شوق نفسانی عقل عملی است و در مقابل، مبدء موثر در ایجاد شوق حیوانی نیازهای غریزی و قوه خیال است. (باقری، ۱۳۹۹: ۵۴۹)

صدرا در تأیید این مطلب درجایی اظهار می کند که برخی برای نشان دادن تفاوت اراده باشوق شدید اظهار می کنند که گاه شوق شدیدی به انجام کار ممنوع و حرامی هست ولی فرد اراده نمی کند و در برابر آن شوق ایستادگی می کند. اما از نظر او چنین مطلبی صحیح نیست؛ چون آنچه در واقع رخ می دهد این است که شوق شدید دیگری برخاسته از عقل عملی از شوق به انجام فعل حرام شدیدتر است و به همین جهت فرد اقدام به عمل نمی کند (صدرا، ۱۴۲۲: ۳۴۰؛ صدرا، ۱۳۵۴: ۲۳۴) معنای سخن او این است که هنگام تعارض دو نوع شوق حیوانی و نفسانی آن شوقی که قوی تر است بر شوق ضعیف تر غلبه می کند و حقیقت اراده چیزی جز همین شدت و غلبه شوق نیست؛ خواه شوق غالب شوق عقلی باشد یا شوق حیوانی. بر همین اساس صدرا از دو نوع اراده یعنی عقلی و تخیلی سخن گفته که اراده ی شهوی و غضبی را در ذیل نوع دوم اراده قرار داده است. (صدرا، بی تا: ۱۶۴)

در همین راستا توجه به این نکته ضرورت دارد که صدرا در موضع دیگری، الگویی برای عمل انسانی ارائه می کند که به نظر می رسد ترتیب متفاوتی برای مبادی عمل انسانی نشان می دهد؛ به این نحو که تصور و تصدیق، اراده و عزم، شوق و میل و در آخر تحریک اعضاء بدن. (اسفار، ج ۶: ۳۴۲) این بیان با قرار گرفتن اراده و عزم قبل از شوق، با ترتیب قبلی که در جاهای مختلف از ایشان نقل شده، متفاوت است. در موارد قبلی همواره شوق پیش از اراده و عزم قرار دارد. علاوه بر این که ایشان در مواضع مختلف اذعان می کند که اراده همان شوق اولیه است که شدت و غلبه پیدا کرده است.

برای توجیه این صورت بندی متفاوت صدرا، شاید بتوان گفت در اینجا نظر به برخی از انسانها یا برخی از افعال انسان ها است بدون این که مقصود عرضه الگوی کلی یا عمومی برای اعمال انسانی باشد. به عبارت دیگر الگویی استثنایی در مورد انسانهایی مورد نظر است که عقل

در آن‌ها بر تمام قوای حیوانی غالب است یا انسان در مواقعی که عقل او ظهور و غلبه بارزی دارد، مورد توجه قرار گرفته است. در چنین مواردی فرض بر این است که انسان در باره عمل و فایده و خیریت آن می‌اندیشد و اگر آن را عقلانی یافت، اراده به انجام آن می‌نماید و سپس شوق مربوط به قوه شهویه یا غضبیه در تأیید این حکم و اراده حاصل می‌شود. به نظر می‌رسد این توجیه مناسبی برای این چنین متفاوت صدرا در اینجا نباشد؛ چرا که اگر از نظر صدرا اراده همان شوق شدید است. پس ایجاد شوق حیوانی پس از شوق شدت یافته در اراده معنایی ندارد؛ مگر اینکه وقوع شوق حیوانی را در تأیید و همراهی و همزمان با اراده برخاسته از حکم عقل عملی بدانیم. در واقع صدرا نمی‌خواهد تقدم اراده بر شوق را نشان دهد، بلکه غلبه و حاکمیت حکم عقل عملی بر تمام قوا از جمله قوه شوقیه و تحقق همزمان اراده عقلی با شوق حیوانی در این افراد خاص، مد نظر اوست.

صدرا در جای دیگر دلیل مقدم کردن اراده بر شوق حیوانی را اینگونه بیان می‌کند:

پس شوق در حیوان از آن جهت که حیوان است رئیس قوای فعلی است. چنانکه وهم در آن‌ها رئیس قوای ادراکی است. ولی در حیوان نطقی (انسان) از آن جهت که حیوان ناطق است، رئیس قوای فعلی بعد از عقل عملی اراده است و بعد از آن شوق است که تقسیم می‌شود به شهوت و غضب و سپس قدرت منتهی به فعل یا تحریک عضله است. چنین نیست که هر فعلی که انسان انجام می‌دهد نیاز به آن باشد که شوق حیوانی واسطه باشد بلکه این در افعال شهوی و غضبی صادق است... (صدرا، بی تا: ۱۶۴)

در تحلیل این کلام می‌توان گفت: اولاً: صدرا در این سخن خود درصدد بیان ترتیب عوامل تاثیرگذار در عمل نیست، بلکه با توجه به بکار بردن لفظ «رئیس قوا» قصد دارد حاکمیت و غلبه قوا را بر یکدیگر نشان دهد و به طور مشخص درصدد معرفی قوه حاکم و رئیس در صدور فعل انسانی و حیوانی است.

ثانیاً: در این متن صدرا تقابلی میان افعال حیوانی و انسانی ایجاد کرده است؛ به طوری که شوق را برای افعال حیوانات ضروری دانسته است. زیرا این افعال از خیال و وهم ناشی می‌شوند و وجود غریزه در آنها محرک قوه شهویه یا غضبیه خواهد بود. اما در خصوص انسان این گونه بیان می‌کند که ممکن است فعل انسان مبتنی بر مقدمه شوق حیوانی نباشد و بر این اساس بلافاصله بعد از تصور و تصدیق عقلی از اراده سخن گفته است. از این که گفته شده ممکن است فعل انسانی مبتنی بر مقدمه شوق حیوانی نباشد می‌توان نتیجه گرفت که در مواقعی که عقل عملی بسیار قوی و فعال عمل می‌کند، شوق حاصل از حکم او و ظهور اراده

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۱۰۱

عقلی، برای صدور فعل کافی است و شوق حیوانی که تقسیم به شهوی و غضبی می شود نقش و تأثیری در صدور این فعل ندارد. معنای این سخن آن نیست که در صدور این فعل شوق وجود ندارد، بلکه شوق موثر در ایجاد اراده، حاصل از تصدیق عقل عملی و متناسب با آن است. نکته قابل تأمل این است که با توجه به این که از نظر صدرای اراده یک حقیقت مشکک و ذومراتب و در عین حال از سنخ شوق، بلکه شوق شدید است، پس قطعاً هنگام تحقق اراده مراتب اولیه و ضعیف شوق به فعل به طریق اولی وجود خواهد داشت. البته این شوق، همانند مرتبه شدید آن (اراده)، شوق عقلی خواهد بود.

نکته قابل توجه دیگر این که، الگوی عمل حیوانات (تخیل -- شوق حیوانی) گاهی در مورد اعمال انسان ها نیز می تواند صادق باشد؛ انسان های عادی که نیروی عقلانی قدرتمندی ندارند مانند کودکان و یا ابلهان برای رسیدن به هدف خود تنها از تخیل بهره می گیرند. همچنین انسانهایی که توانایی عقلانی خوبی دارند ممکن است در حالات خاصی مانند مستی یا واقع شدن در حالت هیجانی شدید که توانایی عقلانی آنها به محاق می رود از تخیل استفاده کنند؛ در این صورت الگوی رفتاری آنها همان الگوی عمل در حیوانات است. البته این موارد با موردی که انسان قوت عقلانی خوبی دارد ولی عقل او از حریت برخوردار نبوده و تحت سلطه قوای غریزی و حیوانی خود نظیر قوه تخیل، وهم و یا قوه شهوی و غضبیه قرار گرفته است، متفاوت است. در خصوص این افراد الگوی ایشان همان الگوی رفتاری انسانی است ولی با این تفاوت که حکم و تصدیق عقل عملی در تایید و اطاعت از قوای حیوانی است. به این معنی که عقل عملی تصدیق به فایده یا خیر حقیقی نمی کند بلکه خیر و فایده ظنی را که برخاسته از قوه خیال و واهمه است تصدیق می کند. (صدرای، ۱۳۵۴: ۱۳۸)

در کل تفاوت عمل حیوان و انسان در این است که عمل حیوان ناشی از میل و نیازی غریزی است که به عنوان علت غایی برانگیزاننده قوه خیال در تصور فعل مناسب و ایجاد شوق در راستای رسیدن به مطلوب است. اما در مورد انسان با توجه به حضور قوه عقل، همواره فعل انسانی محصول عقل عملی خواهد بود. اگر قوه عقل بر قوای حیوانی غلبه داشته باشد، الگوی عمل انسانی «تخیل + عقل عملی -- شوق -- اراده» خواهد بود. اما اگر قوه عاقله به جهت ضعف تحت استیلاء و سلطه قوای حیوانی قرار گیرد، حکم عقل مطابق شوق حیوانی برخاسته از قوه خیال، خواهد بود. در این هنگام عمل هرچند مراحل مختلف تخیل، تعقل، شوق و اراده را طی کرده است ولی عمل، حیوانی خواهد بود.

الگوی عمل حیوانی انسان: تخیل امر مطلوب ---> شوق حیوانی ---> حکم عقل عملی (در پیروی و تایید شوق حیوانی) ---> غلبه شوق حیوانی (اراده) ---> عمل حیوانی

۵. الگوی عمل جبری

صدرا به منظور تفکیک الگوی عمل ارادی از عمل جبری اشاره به ملائیم با طبع بودن فعل می کند. او در الگوی خود از عمل اختیاری به طور مشخص به آگاهی فاعل بر عوامل موثر بر رفتار خود تاکید می کند؛ خواه تاثیر این عوامل مطبوع طبع یا خلاف طبع باشد. (صدرا، ۱۴۱۰، ج ۶: ۳۱۲ و ۳۳۲)

بر اساس الگوی صدرایی تنها مطبوع طبع و خوشایند بودن عمل و آگاهی فاعل از این مسأله، عمل را اختیاری می کند و در مقابل رفتارهای خلاف طبع، جبری یا غیر اختیاری خواهند بود. با این حال مطبوع طبع بودن یا نبودن عمل با قرار داشتن آن در روابط علی و معلولی و منطبق بودن آن با الگوی پایه عمل انسانی منافاتی ندارد؛ چون انتخاب فعل غیر خوشایند و تصدیق آن توسط عقل عملی و شوق حاصل از آن و سپس اراده، همگی در یک رابطه طولی و مطابق با الگوی بنیادین عمل انسانی صورت می گیرد. بنابراین، منظور از عمل جبری در اینجا معنای عرفی و ظاهری آن است و گرنه انجام عملی که مطبوع طبع نیست هم با اختیار و اراده صورت می گیرد و واقعاً مصداق عمل جبری به معنای عمل غیر اختیاری شبیه عمل حیوانات، نیست.

الگوی عمل جبری: وجود یک عامل جبرکننده ---> تصور فعل خلاف طبع (نامطبوع) توسط قوه خیال ---> تصدیق ضرورت وقوع فعل (در راستای حفظ یا کسب مصلحتی مهمتر توسط عقل عملی) ---> شوق اولیه (در راستای حفظ یا کسب مصلحتی مهمتر) ---> شوق شدید (اراده) ---> عمل جبری

۶. الگوی عمل عبث

در الگویی که فعل دارای مبدء تخیلی است و فعل انسانی بر اساس تفکر و سنجش و تأمل عقلی صورت نمی گیرد و صرفاً به جهت تایید و تصدیق عقل مظنون واقع می شود، (یعنی عقلی که تحت سلطه ی هواها و خواهش های نفسانی گمان کرده که این فعل مطلوب است) فعل عبث نامیده می شود. البته منظور از عبث در این نوع افعال نداشتن فایده نیست بلکه به این

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۱۰۳

معناست که این افعال مبدء فکری و عقلی ندارند و صرفاً تخیل مبدء علمی آنها است. در واقع فاقد فایده و هدف عقلانی هستند، مانند بازی بچه ها.

در این نوع فعل نیز اگر در کنار مبدء تخیلی طبیعت و مزاج خاصی تاثیر گذار باشد از آن به فعل «قصد ضروری یا طبیعی» یاد می شود و در صورت تکرار این نوع عمل به طوری که فرد آن را بدون تأمل و درنگ و به صرف تصور لذت انجام دهد، تبدیل به عمل «عادی یا عادت» می شود. (صدرای، بی تا: ۲۵۳؛ صدرای، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۵۱-۲۵۲)

به هر حال در هر فعلی مبدء علمی اعم از مبدء فکری یا تخیلی وجود دارد، ولی اگر مبدء علمی از جنس تخیل و همراه با عوامل غیر شناختی نظیر خلقیات، حالات روحی و مزاجی باشد، انواع مختلفی از فعل عبث را شکل می دهد؛ اما نکته قابل تأمل آن است که تخیل گاهی ثبات نداشته و به سرعت از بین می رود یا اینکه ثبات دارد ولی علم و شعور به آن وجود ندارد. در واقع تخیل به عنوان مبدء علمی وجود دارد و منجر به شوق و میل می شود ولی وجود آن احساس نمی شود. (رک: صدرای، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۵۳) به همین جهت گمان می رود که فعل عبث، مبدء علمی ندارد و هدف و غایتی را دنبال نمی کند. ولی فیلسوفان اسلامی بر این نکته تاکید دارند که حتی در مورد افعال عبث هم خیر یا غایت مطلوبی برای فاعل وجود دارد. در واقع شوق و میلی که برای انجام این افعال پدید می آید ناشی از تخیل لذت موجود در این فعل است؛ هر چند این لذت تخیلی و حیوانی است و به همین اعتبار فعل دارای خیر ظنی مظنون است و از خیر حقیقی عقلی خالی است. (رک: ابن سینا، ۱۳۶۲ الف: ۲۸۷، ۲۸۸؛ رک: صدرای، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۵۳) می توان گفت الگوی این نوع عمل بسیار شبیه الگوی عمل حیوانی انسان است؛ شاید بتوان تنها تفاوت این دو را در این دانست که در عمل حیوانی انسان، تخیل به عنوان مبدء علمی اولاً ثبات دارد و ثانیاً علم و شعور به آن وجود دارد؛ در حالی که از نظر صدرای در فعل عبث ثبات تخیل یا علم به تخیل وجود ندارد.

الگوی عمل عبث: تخیل امر مطلوب + طبع یا مزاج خاص ---> شوق حیوانی ---> حکم عقل عملی (در پیروی و تایید شوق حیوانی) ---> غلبه شوق حیوانی (اراده) ---> عمل طبیعی یا عادی

۷. خُلق و تاثیر آن بر عمل

یکی دیگر از عواملی که در الگوی عمل انسانی نقش دارد «خلق» است. خلق ملکه نفسانی است که موجب می شود از انسان رفتارهایی به سهولت و بدون پیشینه فکر و رویه صورت گیرد. فکر و رویه در اعمالی وجود دارد که هنوز مبادی ادراکی و ویژگی های نفسانی ثبات پیدا نکرده اند؛ ولی گاهی به جهت تکرار و تمرینی که انسان در طول اعمال یکسان و همسوی متعدد داشته، حالتی ثابت در نفس پدید می آید که از آن تعبیر به «خلق» می شود. از این رو با پیدایش این هویت ثابت نقش آگاهی، تفکر و تأمل در انجام افعال کم یا حذف می شود؛ چون همانطور که قبلاً بیان شد، شناخت عقل عملی از سنخ استنتاج و رسیدن از کلیات به مصادیق جزئی و عینی است. با وجود خلق عملیات استنتاجی عقل عملی به سرعت و بدون درنگ و تأمل انجام می شود. در واقع با وجود خلق، استنتاج وجود دارد ولی تأمل و درنگ و رفت و برگشت ذهن برای یافتن حد وسط لزومی ندارد؛ مانند اعمال شجاعانه در فردی که دارای ملکه شجاعت است. در تمام این افعال تصور و تصدیق عقلی وجود دارد ولی به جهت وجود خلق خاص، این تصدیق خیلی سریع و بدون تأمل و درنگ صورت می گیرد و منشأ شوق و اراده می شود.

بر همین اساس صدرا خلق را امری متوسط بین طبیعت و اراده فکری می داند. (صدرا، ۱۳۸۱: ۱۱۵) به این معنا که طبیعت و اراده هر دو مبدء موثری در صدور فعل هستند، با این تفاوت که افعالی که از طبیعت ناشی می شود فاقد مبدء فکری هستند اما اراده مسبوق به فکر و رویه است. (همان) بنابراین خلق حد وسط بین این دو است؛ از جهتی شبیه به مبدء طبیعی است. اما از این جهت که در خلق، در اثر تکرار عمل مبدء فکری راسخ شده و شخص نیاز به تأمل فکری دوباره ندارد، به اراده فکری شباهت دارد؛ چنانکه نویسنده بدون فکر کردن به تک تک حروف و کلمات می نویسد، ولی عمل او برخاسته از طبیعت نیست، بلکه در او ملکه نوشتن راسخ شده و بدون تأمل و درنگ فکری می نویسد.

فیلسوفان قبل از ملاصدرا در مورد چیستی خلق براساس مبانی حکمت مشاء اظهار نظر کرده اند. آنها معتقدند نفس انسان جوهر مجردی است که همراه و همزمان با پیدایش بدنی که به حد اعتدال رسیده، ایجاد می شود. این بدن تنها نقش ابزاری برای استکمال نفس دارد و صرفاً مرجح حدوث آن محسوب می شود. بر همین اساس نفس به واسطه اشتغال، استعمال و اهتمام به این بدن از نفوس دیگر متمایز می شود و خاص می گردد. (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۷۶-۳۷۷) از اینرو بین نفس و بدن یک نوع رابطه فعل و انفعال مشاهده می شود به طوری که هریک از

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۱۰۵

نفس و بدن اقتضائات خاص خود را دارند که در بسیاری از موارد این اقتضائات در تعارض و تضاد با یکدیگر قرار می‌گیرند. در راستای عمل به اقتضائات گاهی بدن مقهور نفس می‌گردد و گاهی نفس تسلیم بدن می‌شود و خواسته‌های حیوانی که تامین کننده نیازهای بدن است را تأیید می‌نماید. اگر مقهوریت و تسلیم بودن برای هریک از نفس و بدن نسبت به دیگری تکرار شود، منجر به پیدایش هیئت یا وضعیت اطاعت یا تسلط در نفس می‌شود. «خلق» همین وضعیت اطاعت یا استیلاء است که از جهت انقیاد یا عدم انقیاد نفس با بدن برای نفس حاصل می‌شود. تاثیر این ویژگی خاص برای نفس آن است که صدور فعل و ایجاد حرکت یا جلوگیری از حرکت برای آن آسان می‌شود. از اینرو در الگوی عمل صرفاً به عنوان یک عامل تسهیل کننده در کنار یکی از مبادی که عمدتاً همان مبدء شوقیه است به عنوان خصوصیتی در آن مبدء، آورده می‌شود.

نکته ای که باید بدان توجه داشت این است که بر اساس مبانی مشاء، هر ملکه ای که برای نفس در اثر تکرار فعل حاصل می‌شود، فعل سبب ایجاد این ملکه نیست بلکه وجود فعل و تکرار آن موانع را برطرف کرده و زمینه و بستر را برای دریافت این ملکه از جوهر مکمل نفس انسانی یعنی عقل فعال، فراهم می‌سازد. (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۶۲۸) اما در حکمت متعالیه اگر چه صدرا همانند حکما مشاء، خلق را ملکه ای می‌داند که به واسطه آن افعال از نفس به سهولت و بدون تقدم تأمل و درنگ صورت می‌گیرد، (صدرا، اسفار، ج ۴: ۱۱۴) اما نگاهش به حقیقت خلق نگاهی خارج از حیطه مقولات است و بر اساس اصالت وجود، آن را وجودی می‌داند. (صدرا، اسفار، ج ۴: ۱۱۵)

بر این اساس نفسی که صفتی به صورت حال در او پدید آمده با نفسی که صفت در او ملکه شده است، اختلاف وجودی و به تبع آن نوعی پیدا کرده است نه صرفاً اختلاف عرضی (اسفار، ج ۴: ۱۱۰) مطابق نگاه مشاء حال و ملکه هر دو بر یک جوهر نفسانی ثابت با فاصله زمانی عارض می‌شود، اما در نگاه صدرا نفس در مسیر حرکت جوهری اشتدادی در هر لحظه صورت نوعی جدیدی کامل تر از صورت قبلی می‌پذیرد در حالی که تمام کمالات مراتب قبلی را هم دارا است. (صدرا، اسفار، ج ۸: ۳۹۳) صدرا در تعریفی که از خلق بیان می‌کند، صریحاً به این مطلب اشاره می‌کند:

کیف نفسانی زمانی که شدت پیدا کند به صورت ملکه ی راسخی در می‌آید، به این معنا که صورت نفسانی می‌گردد که مبدء آثار مختص به خود است و از اینرو فعل مناسب با

آن بدون نیاز به تفکر و عملیات ذهنی، از نفس صادر می شود. (صدر، ۱۴۱۰، ج ۹: ۲۹۱؛ همو، ۱۳۶۰: ۲۰۲)

طبق این سخن، رسوخ ملکه به معنای پدید آمدن صورت نوعیه جدید است؛ پس در نگاه صدر، نفسی که واجد خلقی می شود، در واقع صورت جوهریش تغییر می کند و با توجه به این که صورت جوهری جدید یا بهتر است گفته شود مرتبه جدید صورت نفسانی دارای قوا و توانمندیهای جدید و قوی تری است، پس مبادی عمل در آن قوی شده و عملکرد آنها در صدور فعل سرعت می گیرد؛ به طوری که افعال مناسب با آن مرتبه نفس بدون نیاز به عملیات فکری و به آسانی از وی صادر می شود. بنابراین در طی شکل گیری هر عملی، حالت یا ویژگی در نفس انسان پدید می آید که تا مدتی محدود، این اثر در نفس باقی می ماند. اما اگر نفس در جهت گیری های خود، دائماً در طول یک دوره ای از زمان، یک جهت خاص را انتخاب کند، یعنی به شکل خاصی بیاندهد و در همان راستا شوق پیدا کرده و اراده کند، این آثار و صفات موقت مستحکم شده و به ملکه تبدیل می شود. در چنین وضعیتی نفس، صورت جوهری جدیدی پیدا می کند که این صورت نفسانی جدید منشأ اعمالی از جنس خود خواهد شد و این اعمال را بدون تامل و عملیات فکری انجام می دهد. (صدر، ۱۳۶۰: ۲۰۲)

بدین ترتیب هویت و شخصیت انسان ها در قالب خلق و خو هایی در طول زندگی دنیوی توسط اعمال و رفتار های ایشان شکل می گیرد. این هویت ها و خلق و خو ها اموری هستند که حیات دیگر انسان بر اساس آن ها ساخته می شود و این معنای مزرعه بودن دنیا برای آخرت است. (رک: صدر، ۱۳۵۴: ۴۶۵)

۱،۷ تفاوت خلق با عادت

گاهی اوقات در کلام برخی فیلسوفان اسلامی خلق را همراه با تخیل به عنوان مبدا علمی معرفی می نمایند و فعل حاصل را «عادت» می نامند. در حالی که خلق با عادت فرق می کند؛ چون عادت حالتی است که در اثر تکرار یک عمل خاص در نفس پدید می آید و باعث می شود، فعل به سهولت و آسانی و بدون فکر و درنگ صادر می شود؛ مانند بازی با ریش. اما حالت دیگری برای نفس وجود دارد که در آن نیز فعل به سهولت و سریع انجام می شود و از آن در حوزه تربیت و آموزش صناعت استفاده فراوانی می شود که از آن تعبیر به مهارت می شود؛ مثل کسی که بدون درنگ و تامل رانندگی می کند، یا متنی را تایپ می کند. چنین فردی اگر بخواهد در مورد تک تک افعال خود فکر و تأمل کند دچار سردرگمی و حیرت می شود.

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۱۰۷

(رک: صدرا، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۴-۱۱۵) تفاوت مهارت با عادت این است که در مهارت مبدء علمی تخیلی نیست بلکه عقلی است؛ ولی به جهت تکرار عمل و ایجاد ملکه استعلاء در عقل عملی، استنتاج مورد نیاز در آن خیلی سریع رخ می دهد. بنابراین عادت و مهارت ملکه ای اکتسابی هستند که در اثر تکرار یک عمل ایجاد می شوند و می تواند مبدء علمی آن تخیل و یا تعقل باشد. در حالی که خلق راسخ شدن یک صفت نفسانی و ویژگی روحی است که باعث می شود عمل مناسب آن ویژگی به سهولت واقع شود. مانند خلق سخاوت

الگوی پایه عمل انسانی با حضور خلق: درک حضوری نیاز یا خلاء وجودی ---> تصور غایت مطلوب + تصدیق به مطلوبیت غایت ---> تصور عمل مناسب + تصدیق به فایده عمل (به سرعت و بدون تأمل و درنگ) ---> شوق به عمل + خلق خاص ---> اراده ---> عمل انسانی

۸. نتیجه گیری

انسان در هنگام انجام فعل از قوا و توانمندیهای متعدد نفس خود اعم از قوای ادراکی و قوای تحریکی بهره می گیرد و به تناسب ترتیب عملکرد و شدت و قوت این قوا انواع مختلف فعل انسانی شکل می گیرد. از این رو می توان برای هر یک از انواع فعل انسانی الگو و طرحواره ای را مشخص کرد. در تمام الگوهایی که برای عمل انسانی می توان تصور کرد، سیر از مبدء شناختی تا عزم و اراده و صدور فعل ظاهری وجود دارد. بنابراین می توان گفت تمامی انواع اعمال انسانی بر اساس یک الگوی پایه اصلی شکل می گیرد که این الگوی مبنایی، سیر و روند کلی حرکت نفس را به صورت خطی از بالاترین مبدأ تا پایین ترین مبادی مؤثر در وقوع عمل، نشان می دهد.

در الگوی پایه و بنیادین عمل انسانی می توان مراحل را بدین ترتیب طراحی کرد:
در مرحله اول تعیین هدف و غایت مطلوب توسط عقل نظری، در مرحله دوم انتخاب عمل مناسب جهت رسیدن به این هدف توسط عقل عملی، در مرحله سوم، ایجاد شوق و انگیزه لازم و مناسب توسط قوه شوقیه البته تحت حاکمیت عقل عملی، در مرحله چهارم، غلبه و شدت شوق عقلی و شکل گیری عزم و اراده بر انجام عمل.

در الگوی جبری، شوق حاصل از تصدیق عقل عملی، ملایم و مطبوع با طبع نیست ولی عمل توسط دستگاه شناختی انتخاب و ترجیح داده شده و مورد تصدیق عقل قرار گرفته است. بنابر این مطبوع طبع نبودن یک عمل با اختیاری بودن و اراده شدن آن سازگاری دارد.

در الگوی عمل حیوانی، انسان همانند حیوانات با درک حضوری یک کشش و نیاز غریزی در درون خود، در قوه خیال تصور عملی خاص و لذت یا الم حاصل از آن را نموده و از طریق قوه شهویه یا غضبیه، شوق یا کراهت نسبت به آن عمل در فرد ایجاد می شود، البته در صورت تقویت و غلبه این شوق، اراده به انجام این عمل یا ترک آن شکل می گیرد.

به هر حال از نگاه صدرا در انسان شوق و اراده تحت حاکمیت و سخره عقل است و تنها در این صورت است که اراده عقلی و انسانی خواهد بود؛ ولی اگر شوق و اراده تحت سلطه غریزه و حس و خیال قرار گیرد و سپس از حکم مظنون عقل برخوردار شود، اراده حیوانی خواهد بود؛ مانند زمانی که فرد به محض دیدن شیء مطلوب یا نامطلوب شوق به جذب یا دفع آن پیدا می کند و در صورت تایید حکم ظنی عقل عملی اراده به فعل و صدور آن شکل می گیرد. عنصر اراده در نظر صدرا تفاوت نوعی با شوق ندارد، بلکه تفاوت در شدت و ضعف است؛ چون صدرا همانند ابن سینا اراده را شوق شدید یا غالب که توانسته به حد حتمیت وقوع فعل برسد، می داند.

پس از وقوع عمل پیامدهای خواسته یا ناخواسته آن می توانند بر عناصر شکل دهنده عمل تاثیر بگذارند؛ یعنی اثر تقویتی یا تضعیفی بر غرایز و کشش های درونی، شناخت، میل و اراده دارند. البته این تاثیر به صورت غیرمستقیم است. در صورت تاثیر مثبت که باعث تقویت مبادی عمل می شود، فعل بارها و بارها تکرار می شود. این امر باعث می شود ملکه نفسانی خاصی در فرد پدید آید که از آن به «خلق» یاد می شود. بر اساس مبانی حکمت صدرایی، نفسی که واجد خلقی می شود، در واقع صورت جوهریش تغییر می کند و با توجه به مرتبه جدید صورت نفسانی، دارای قوا و توانمندیهای جدید و قوی تری می شود، پس مبادی عمل در آن قوی تر شده و عملکرد آنها در صدور فعل سرعت می گیرد؛ به طوری که افعال مناسب با آن مرتبه نفس به آسانی از وی صادر می شود.

کتابنامه

ابن سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۷۵) *الاشارات و التنبيهات*، قم، نشر البلاغه
-----، (۱۹۵۲م)، *الشفاء*، تصحیح ابراهیم مدکور و دیگران، قاهره، بی نا

الگوی عمل انسانی «بر اساس حکمت صدرایی» (فاطمه سلیمانی دره باغی) ۱۰۹

----- (۱۳۶۲ یا ۱۴۰۴ق)، *طبیعیات شفا*، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی
----- (۱۳۷۹)، *النجاه*، ویرایش و مقدمه: محمد تقی دانش پژوه، تهران، انتشارات

دانشگاه تهران

باقری، خسرو، (۱۳۹۹)، «*عاملیت انسان، رویکردی دینی فلسفی*»، تهران: نشر واکاوش
سلیمانی دره باغی، فاطمه، (۱۳۹۹)، «جایگاه عمل در وجود انسان از نگاه ملاصدرا»، *مجله خردنامه صدرا*،
شماره ۱۰۰
شه گلی، احمد، (۱۳۹۸)، «مبادی عمل از دیدگاه فارابی و ملاصدرا»، *مجله آموزه های فلسفه اسلامی*، شماره
۲۴

صدرا المتألّهین شیرازی، محمد بن ابراهیم، (۱۳۶۰)، *اسرارالآیات*، مقدمه و تصحیح: محمد خواجوی، تهران،
انجمن حکمت و فلسفه ایران

----- (بی تا)، *الحاشیة علی الهیات شفا*، قم: انتشارات بیدار

----- (۱۴۱۰ق)، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه العقلیة*، بیروت، داراحیاء التراث

العربی

----- (۱۴۲۲ق)، *شرح الهدایة الاثیری*، تصحیح محمد مصطفی فولادکار، بیروت،

موسسه التاریخ العربی

----- (۱۳۸۳)، *شرح اصول کافی*، تصحیح محمد خواجوی، تهران، موسسه مطالعات و

تحقیقات فرهنگی

----- (۱۳۶۲)، *الشواهد الربوبیة*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی

----- (۱۳۶۰)، *الشواهد الربوبیة*، مشهد: المرکز الجامعی للنشر

----- (۱۳۸۱)، *کسر اصنام الجاهلیة*، تصحیح: محسن جهانگیری، تهران: بنیاد حکمت

اسلامی صدرا

----- (۱۳۵۴)، *المبدء و المعاد*، تصحیح آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران

----- (۱۳۰۲ق)، *مجموعه الرسائل السیعة*، قم: مکتبه المصطفوی

----- (۱۳۷۵)، *مجموعه رسائل فلسفی*، تهران: انتشارات حکمت

----- (۱۳۶۳)، *مفاتیح الغیب*، مقدمه و تصحیح محمد خواجوی، تهران، موسسه

مطالعات و تحقیقات فرهنگی

طوسی، نصیرالدین، (۱۴۰۳ق)، *شرح الاشارات و التنبیّات*، تهران: دفتر نشر کتاب

میرهادی، سید مهدی، (۱۳۹۷)، «*فلسفه عمل در حکمت متعالیه*»، حکمت معاصر، سال ۹، شماره ۱

ورزدار، کرامت، کتابچی، فاطمه سادات، (۱۴۰۱)، «*بررسی کارکردهای عقل عملی در فرآیند صدور عمل در*

حکمت متعالیه»، حکمت معاصر، سال ۱۳، شماره ۲

۱۱۰ حکمت معاصر، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

وفائیان، محمد حسین و فرامرز قراملکی، احد، (۱۳۹۶)، «تحلیل وجود شناختی فرآیند صدور فعل از منظر ابن سینا و صدر المتألهین»، پژوهش های هستی شناختی، سال ۶، شماره ۱۱
هوشنگی، حسین، (۱۳۹۲ الف)، «فرآیند صدور فعل اختیاری انسان»، معرف عقلی، شماره ۲۹

